
GEOGRAFICKÝ ČASOPIS

57

2005

1

*Anton Michálek**

KONCENTRÁCIA A ATRIBÚTY CHUDOBY V SLOVENSKEJ REPUBLIKE NA LOKÁLNEJ ÚROVNI

A. Michálek: Concentration and attributes of poverty in the Slovak Republic at the local level. *Geografický časopis*, 57, 2005, 1, 7 figs., 1 tab., 37 refs.

The study is involved with observation of spatial differentiation concerning poverty at the local level, that is, in the communes of Slovakia. Attention is also given to its main characteristics which indicate where and which population groups are most stricken by poverty. Identification of centres and natural regions of poverty constitutes an important prerequisite for the search for solutions and drawing of programmes aimed at its elimination. In identification of poverty centres, the method of multiple deprivations was applied. The data, available for all communes of Slovakia, were drawn from the 2001 Population Census. On the basis of the obtained values of multiple deprivation, 419 poor communes were identified in the total 2,883 in Slovakia. Poverty in these communes is connected with many historic, natural, political, economic, social phenomena and processes. Generally, rural poverty, which affects children and the Roma minority, prevails. Poverty is also characterized by certain degree of feminization, it is closely linked to labour market (exclusion) or employment in the primary sector.

Key words: concentration of poverty, indicators of poverty, multiple deprivation, centres and regions of poverty, features of poverty, Slovakia

ÚVOD

Výskum priestorových aspektov chudoby má dve základné roviny. Rovinu teoreticko-metodologickú, ktorá sa venuje základnému výskumu teórie a meto-

* Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

dolácie všetkých relevantných otázok chudoby v priestore, a rovinu aplikačnú, zameranú na vhodné využitie uvedených poznatkov pre potreby praxe (najmä sociálnej a regionálnej politiky). Význam oboch vzrástol so vstupom Slovenska do EÚ a záväzkami, ktoré Slovensko prijalo najmä v súvislosti s participovaním a aktívnym zapojením do programu Otvorenej metódy koordinácie (OMC), ktorá má prispieť k odstráneniu chudoby a sociálnej exklúzie v členských krajinách EÚ do roku 2010. V súvislosti s uvedenými záväzkami sa má Slovensko podieľať na vytvorení inkluzívnejšej EÚ, pričom jednou z hlavných úloh (pravdepodobne súvisí s vysokým výskytom chudoby u nás) je vypracovať Národný akčný plán (NAP) boja proti chudobe a sociálnej exklúzii. Nevyhnutnou súčasťou tohto významného dokumentu sú informácie a poznatky o jednom z kľúčových prvkov determinujúcich chudobu, ktorým je priestor. Ako najžiadanejšie sa javia komplexné a detailné analýzy a informácie o územiach a lokalitách, v ktorých sa koncentruje chudobné obyvateľstvo, ktoré však na Slovensku absentujú. Nedávno síce bola v Geografickom časopise publikovaná štúdia zameraná na detailnú analýzu stavu a úrovne chudoby na lokálnej úrovni a identifikáciu centier chudoby vo vybranom regióne (Michálek 2004), ale ani ona neposkytla komplexný obraz o situácii v krajine, pretože nepokryla celé územie Slovenska.

Z vyššie uvedených dôvodov (potreby praxe a zapojenia akademických pracovníkov do programu OMC, zvlášť pri tvorbe metodológie a merania chudoby v území) v nadväznosti na citovanú prácu a s využitím rovnakých dát a indikátorov, konceptu a metódy sme sa pokúsili analyzovať stav, úroveň a priestorovú diferenciáciu chudoby a identifikovať centrá a znaky chudoby vo všetkých oblastiach Slovenska. Predpokladáme, že aj napriek náročnosti spracovania veľkého množstva dát, môžu získané výsledky priniesť žiadané poznatky a stať sa významným zdrojom informácií pri tvorbe spomínaného NAP, ktorý by mal okrem spoločných východísk (daných z EÚ) vychádzať tiež z národných špecifik. Získané poznatky a informácie o miestach, kde sa koncentruje chudobné obyvateľstvo, ale aj o úrovni a charaktere chudoby môžu byť za určitých podmienok vhodne implementované aj do ďalších programov a dokumentov sociálnej a regionálnej politiky.

AKTUÁLNE SMERY VÝSKUMU GEOGRAFIE CHUDOBY

Téma chudoby v sebe ukrýva obrovský diapazón problémových okruhov a tém, pričom relevantné a interesantné sú tiež témy súvisiace s jej teritoriálnymi aspektmi. Ide o problémové okruhy týkajúce sa najmä sledovania jej priestorovej podmienenosti (ako územie vplýva a aké prvky územia determinujú chudobu a v akej miere), priestorovej diferenciácie (aká je úroveň alebo rozsah chudoby v území, v regiónoch alebo sídlach) a priestorových súvislostí (vzťahov medzi relevantnými charakteristikami územia a vybranými atribútmi chudoby).

Chudoba ako prejav určitého stavu spoločnosti, domácností alebo jedinca v jej priestorovej podobe je jednou z významných tém svetovej humánnej geografie. Predmetom štúdia geografie chudoby je teda výskum všetkých priestorových aspektov chudoby, pričom ťažisko skúmania spočíva v sledovaní jej rozdielnej úrovne (rozsahu) v území (v regiónoch a sídlach). Pomerne rozsiahla a tematicky pestrá svetová literatúra o geografii chudoby je v súčasnosti zamera-

ná na výskum nerovného vývoja, vzniku a prehlbenia depriváčnych areálov (Townsend 1987 a Pacione 1995), rozmiestnenia nových subkultúr chudoby (Gory 1990, Murray 1990 a Ruggles 1991), cyklov chudoby (Jütte 1994), nerovností (Berger 1993 a Wilson 1996), deprivácií (Townsend 1979 a 1987, Nolan a Whelan 1996), presunu a šírenia chudoby do susedstva, delimitácie vo vnútri mesta, „pozitívnej“ diskriminácie a pod. Rozširujú sa poznatky o priestorovej dimenzii domovej segregácie chudobných, príjmov a celkovej situácii ekonomicky aktívnych a nezamestnaných, diferenciáciách na regionálnych trhoch práce, o formovaní podskupín a ich priestorovom rozložení, príčinách a podmienkach exklúzie chudobných (Murray 1990, Dahrendorf 1991 a Strobel 1996), vplyvoch geografických, sociálnych a ekonomických dimenzií a ďalších kľúčových prvkov územia, ale taktiež sa formujú a rozširujú poznatky týkajúce sa zdokonaľovania postupov tvorby programov a stratégií predchádzajúcich a obmedzujúcich chudobu. Avšak ťažiskové, stále aktuálne a zároveň najviac zastúpené sú témy, ktoré sa venujú sledovaniu rozsahu, resp. úrovni chudoby v krajinách a regiónoch sveta.

Chudoba a problémy s ňou spojené čoraz častejšie a intenzívnejšie rezonujú aj v slovenskej spoločnosti. Chudoba sa stáva aj na Slovensku jedným z najsledovanejších sociálno-ekonomických fenoménov, čo dokazujú aj niektoré prieskumy verejnej mienky. Podľa najnovšieho prieskumu verejnej mienky, ktorý urobil Inštitút pre verejné otázky od 12. do 22. novembra 2004 na vzorke 1277 dospelých obyvateľov Slovenska, až 80 % obyvateľov považuje za najväčší problém životnú úroveň a sociálne istoty (rok predtým 66 %). Tento enormný nárast spôsobil zvýšený záujem o chudobu aj zo strany akademickej obce a príslušných rezortných výskumných pracovísk. V dôsledku cielenej snahy zahmlievať a tabuizovať chudobu v minulom režime, ktorý popieral existenciu tohto problému ako javu cudziemu socialistickému zriadeniu, výskum chudoby u nás výrazne zaostal za svetovými trendmi. Táto skutočnosť výrazne determinovala zameranie výskumu chudoby na Slovensku po roku 1989. Hlavný smer výskumu bol zameraný na otázky koncepcno-metodologického charakteru, najmä na definovanie chudoby, určenie hraníc chudoby, tvorbu konceptov zameraných na zisťovanie úrovne a meranie chudoby (Karásek 1993, Filipová, Valná 1995, Feglová et al. 1995, Voleková 1995, Bartová 2004 a ďalší). Napriek zvýšenému úsiliu v tejto oblasti zostáva Slovensko jednou z posledných európskych krajín, ktorá doposiaľ nemá oficiálne stanovenú hranicu chudoby ani jasne stanovené kritériá a spôsoby jej merania.

Druhý výskumný smer, ktorý sa súbežne vyvíjal s vyššie uvedeným, sa venuje mnohým parciálnym témam, ktoré chudobu explicitne alebo implicitne zahŕňajú. V tomto spektre rôznorodých výskumov bola zatiaľ publikovaná práca z oblasti histórie chudoby na Slovensku (Danglová 1997), práca venovaná súčasnému stavu a úrovni chudoby (Svetová banka 2001), komparatívne štúdie zamerané na porovnanie a pozíciu Slovenska z aspektu chudoby s vybranými krajinami (Fall et al. 1999 a Smeeding 1992), ale aj práce, ktoré v sebe zahŕňajú sledovanie rizikových skupín ohrozených chudobou (Svetová banka 2001, Svetová banka et al. 2002, Vašečka a Džambazovič 2000, Michálek 2004).

Tretí významný smer výskumu chudoby na Slovensku súvisí s jej čisto priestorovými aspektmi. V rámci uvedeného smeru sú v súčasnosti riešené témy teoreticko-metodologického charakteru, ako je aplikácia existujúcich a tvorba

nových teritoriálnych konceptov, hľadanie a výber priestorových indikátorov chudoby, možnosti vymedzenia a identifikácia regiónov a centier chudoby, skúmanie priestorovej podmienenosti úrovne chudoby, hľadanie vzťahov a súvislostí medzi úrovňou chudoby a relevantnými charakteristikami územia, ale aj identifikácia nositeľov chudoby a marginalizovaných skupín. Prehľad štúdií zameraných na výskum priestorových aspektov chudoby na Slovensku do roku 2000 môžeme nájsť v práci Michálka (2000).

CIELE ŠTÚDIE

Keďže aj na Slovensku patrí chudoba medzi najzávažnejšie problémy (zvlášť je zreteľná v niektorých regiónoch a sídlach), v príspevku sme sa pokúsili o identifikáciu práve najchudobnejších regiónov a sídiel (obcí). Je všeobecne známe, že v chudobných lokalitách sa okrem relatívnej chudoby (v zmysle exklúzie postihnutého obyvateľstva na „bežnom“ štandarde spoločnosti) môžeme sa čoraz častejšie sledovať v časti populácie (bezdomovci, niektorí Rómovia žijúci v rómskych osadách a iní) aj s absolútnou chudobou v zmysle každodenného boja o prežitie. Určiť mieru (úroveň) chudoby v rôzne veľkých územných jednotkách je v prípade Slovenska, vyznačujúceho sa významnými regionálnymi diferenciami, zvlášť dôležité, a to ako z hľadiska praktického, tak aj poznávacieho. Pri sledovaní chudoby na lokálnej (teda najnižšej možnej) úrovni je zrejmé, že centrá chudoby sa vytvárajú aj v iných, relatívne bohatých a rozvinutých územiach. Koncept, ktorý sme vybrali na identifikáciu centier chudoby však neumožňuje v plnej miere zachytiť mestskú chudobu, resp. niektoré skupiny obyvateľov postihnutých chudobou (v tomto kontexte hovoríme o „skrytej“ chudobe). „Priaznivé“ celomestské štatistiky sledovaných charakteristík môžu takto skryť a „zlepšiť“ pozíciu stoviek až tisícok chudobných ľudí v mestách. Táto „skrytá mestská chudoba“ zahŕňa jednak menej početné najbiednejšie vrstvy mestského obyvateľstva, ako sú napr. bezdomovci, ale aj významnú časť (početnosťou i sociálnym statusom) populácie, ktorá žije relatívne dlhú dobu na hranici chudoby. Ide najmä o populáciu s nízkym príjmom, ktorý aj v prípade sociálnych dávok sotva dokáže vykryť vyššie náklady súvisiace so životom a bývaním v meste. Stačí nejaká udalosť spojená s nečakaným výdavkom a domácnosť alebo osoba sa zo dňa na deň ocitne pod hranicou chudoby. Trvá však dlhšiu dobu, kým súčasný nepružný sociálny systém dokáže refundovať, resp. doplniť (ak je zákonný nárok) tieto výdaje (zväčša však len ich časť), čo spôsobuje rýchly prepád časti mestského obyvateľstva do chudoby. Zdá sa, že vo vidieckych sídlach je tento prepád pomalší v dôsledku dokázanej spolupatričnosti a vzájomnej väčšej pomoci, ale aj v dôsledku ďalších relatívne priaznivejších podmienok a spôsobu života na vidieku. Napriek tomu použitý koncept a pomocou neho získané poznatky o chudobe na Slovensku (na lokálnej úrovni) zostávajú významným a nenahraditeľným informačným zdrojom poskytujúcim prehľad o koncentrácii a priestorovej diferenciácii chudoby.

Cieľom štúdie je analyzovať priestorovú diferenciáciu chudoby v lokálnej mierke, zmerať jej úroveň v každej obci Slovenska a na základe tohoto merania a získaných hodnôt identifikovať obce (regióny) s najvyššou úrovňou chudoby. Keďže chudoba môže mať v rôznych krajinách rozdielne atribúty, pokúsili sme sa načrtnúť jej charakter a znaky na Slovensku. Sledovanie úrovne chudoby, jej

priestorových aspektov, identifikovanie centier a znakov chudoby na Slovensku má svoj účel a okrem poznávacieho aspektu je tiež reakciou na spoločenské požiadavky, súvisiace s tvorbou nových prístupov sociálnej a regionálnej politiky, ktorých nevyhnutnou súčasťou sú kompletne informácie o úrovni a charaktere chudoby v jednotlivých obciach a regiónoch.

PRIESTOROVÁ KONCEPTUALIZÁCIA CHUDOBY

V tomto príspevku, aj keď sa nechceme venovať teoreticko-metodologickým problémom merania chudoby, považujeme za potrebné aspoň v stručnosti sa zmieniť o rôznych konceptoch a spôsoboch merania chudoby v území. Pri absolútnom koncepte je napr. úroveň chudoby (úroveň chudoby je jednou zo základných a najvýznamnejších mier chudoby) meraná podielom chudobného obyvateľstva, teda toho, ktoré nemá dostatočne uspokojované potreby vo vzťahu k samotným možnostiam prežitia (jedlo, odev, bývanie a pod.). Relatívny koncept meria úroveň chudoby pomocou podielu populácie, ktorá je vylúčená z účasti na „bežnom“ štandarde spoločnosti, čo znamená, že za chudobných sú považovaní aj tí, ktorých celkové zdroje dlhodobo klesnú pod obvyklý priemer spoločnosti. Relatívne miery chudoby vychádzajú zväčša z hodnotenia (porovnaní) ukazovateľa napr. príjmu k určitej strednej hodnote. Úroveň chudoby v regiónoch a obciach môžeme skúmať aj pomocou ďalších konceptov (priamych, nepriamych, preskriptívnych, konsenzuálnych, objektívnych a pod.), ktoré zväčša vychádzajú z merania podielu chudobnej populácie (rozsahu chudoby), ktorý je determinovaný samotným prístupom (Mareš a Rabušic 1996, Michálek 2000). Každý z uvedených konceptov merania chudoby v rôznych územných jednotkách má určité prednosti a nedostatky, preto je potrebné vybrať ten koncept (spôsob merania), ktorý je ľahko aplikovateľný a interpretovateľný a poskytuje relevantné poznatky o úrovni chudoby v regiónoch, ktoré čo najviac konvergujú so skutočnosťou. Keďže na Slovensku nie je možné zmerať úroveň chudoby v obciach (takéto merania na lokálnej úrovni sú zriedkavé aj v ostatných krajinách) pomocou dát o príjme a spotrebe, bolo nutné na meranie úrovne chudoby v obciach vybrať také koncepty, ktoré vychádzajú, resp. merajú úroveň chudoby pomocou iných, dostupnejších dát. Sú to dáta vzťahujúce sa ku charakteristikám, ktoré chudobu determinujú, indikujú, resp. sprevádzajú, alebo s ňou silno korelujú. Sú to teda prístupy (koncepty) vychádzajúce zo sledovania inej, širšej škály charakteristík, akou je len príjem a spotreba. Sú to koncepty, ktoré chudobu (jej úroveň) merajú komplexnejšie, na základe merania nerovností sociálneho, resp. materiálneho blahobytu, resp. strádania. Jedným z takýchto významných prístupov je Townsendov koncept mnohonásobnej deprivácie (Townsend 1979 a 1987), ktorý rozsah chudoby meria pomocou indexu mnohonásobnej deprivácie.

KONCEPT MNOHONÁSOBNEJ DEPRIVÁCIE

Keďže údaje o príjme a spotrebe za obce neexistujú, pokúsili sme sa úroveň chudoby v lokalitách (obciach) sledovať pomocou sprostredkujúcich faktorov, resp. ich deprivácií s použitím konceptu mnohonásobnej deprivácie. Uvedený koncept chápe chudobu ako depriváciu, kde veľkosť súhrnnej deprivácie je určená úrovňou deprivácii sledovaných dimenzií (faktorov) násobenou ich váhou,

ktorá vychádza z vplyvu (dosahu) vybraných faktorov na chudobu. Práve veľkosť tejto sumárnej deprivácie v konečnom dôsledku určuje úroveň chudoby, pričom tie obce, ktoré dosiahli najvyššie hodnoty tejto mnohonásobnej deprivácie sú zároveň obcami s najväčšou mierou (úrovňou) chudoby. Na získanie výsledného obrazu o úrovni mnohonásobnej deprivácie je nutné poznať úroveň čiastkových deprivácií a váhu vybraných charakteristík (faktorov), ktoré s chudobou súvisia.

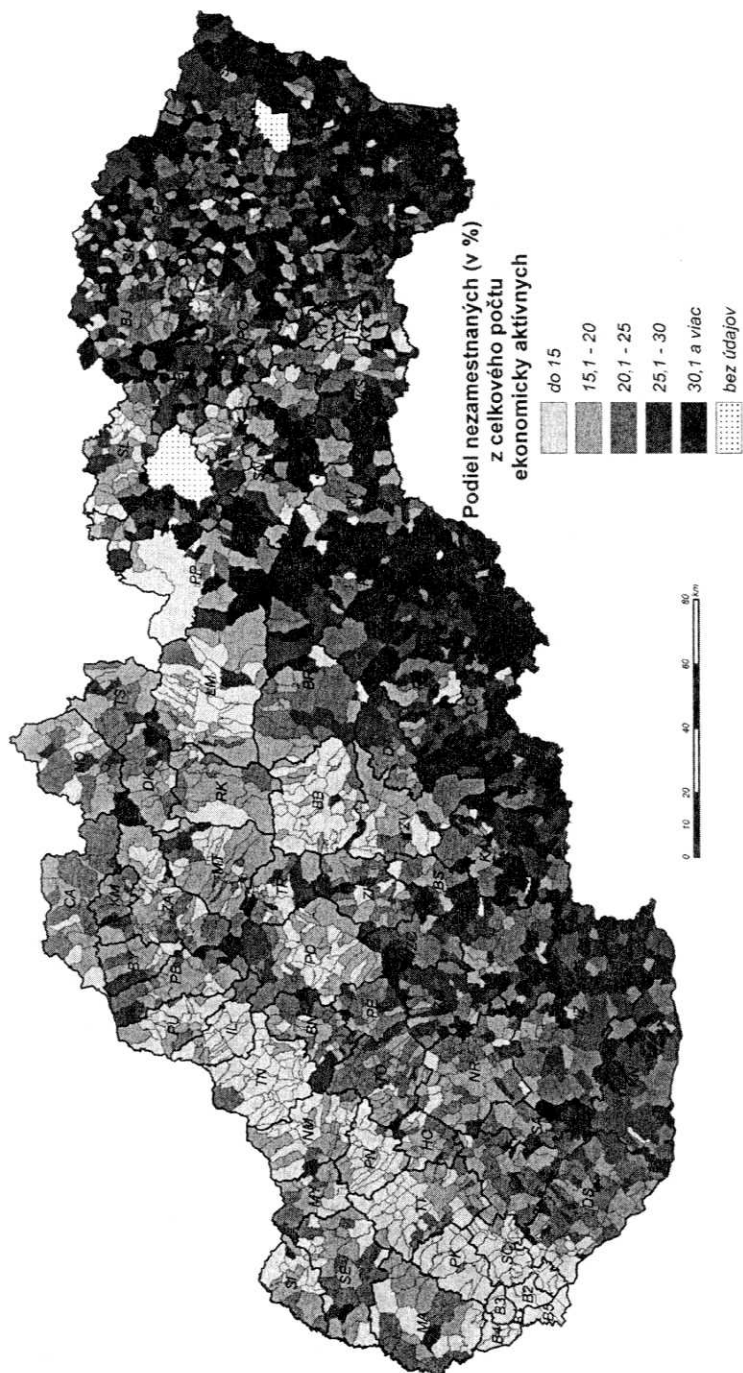
Z množstva charakteristík, ktoré chudobu spôsobujú, indikujú alebo sprevádzajú, sme vybrali šesť najvýznamnejších charakteristík, o ktorých existujú údaje za obce. Vybrali sme indikátory o nezamestnanosti, vzdelaní, veľkosti a úplnosti domácnosti, preplnenosti bytu a nevybavenosti bytu kúpeľňou, resp. sprchovacím kútom. Všetky uvedené charakteristiky vykazujú silnú pozitívnu koreláciu s chudobou, t. j. sú jej silným indikátorom. Úroveň deprivácií sledovaných charakteristík môžeme sledovať na obr. 1 až 6. Mapy boli zostavené na základe údajov získaných z výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov v roku 2001 (ŠÚ SR 2002a, 2002b, 2002d.).

V súbore vybraných indikátorov chudoby nemajú všetky rovnaký význam vo vzťahu k chudobe. Na určenie váhy vybraných indikátorov bola použitá Metóda poradia (ranging), ktorá hierarchizuje indikátory (faktory) podľa ich vzájomnej relatívnej dôležitosti. Pri určení vzájomnej relatívnej dôležitosti (hierarchizácii) sledovaných indikátorov sa vychádzalo zo zistených hodnôt korelačných závislostí indikátorov s chudobou (ŠÚSR 1997b). Čím vyššie hodnoty vykazovala závislosť, tým získal indikátor vyššiu preferenciu (poradie). Každému indikátoru bolo priradené číslo podľa poradia 1 – najdôležitejší (najvýznamnejší), N – najmenej dôležitý. Z podielu bodového ohodnotenia dôležitosti indikátora a jeho štandardizovaného poradia boli vypočítané váhy jednotlivých indikátorov. Týmto spôsobom sa najvýznamnejším indikátorom s najvyššou váhou stala nezamestnanosť, ktorá získala 5 bodov (veľkosť domácností 2, nevybavenosť bytu kúpeľňou 1, nízke vzdelanie a neúplnosť rodiny 0,5 a veľkosť bytu 0,2).

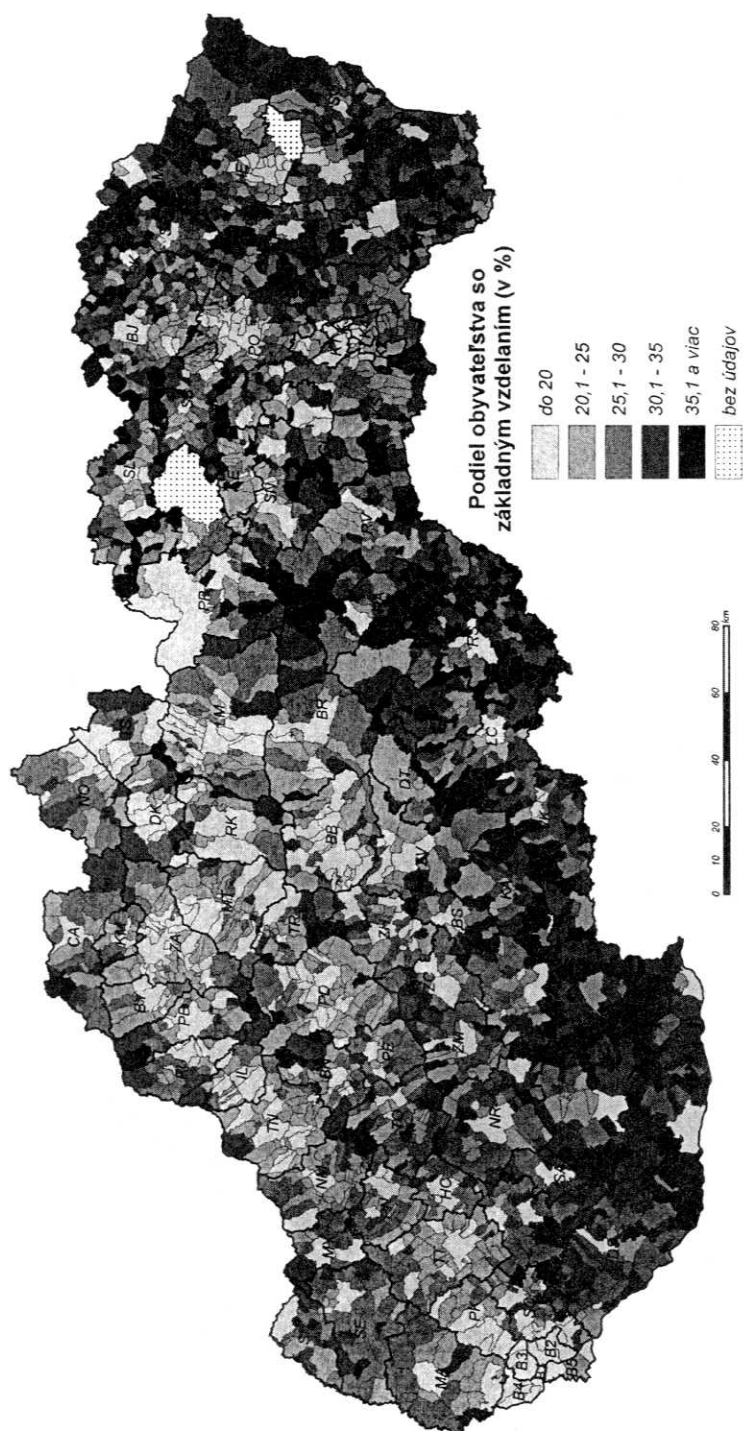
Na základe určenia úrovne deprivácie a váh vybraných faktorov sme pomocou syntetického ukazovateľa vypočítali úroveň mnohonásobnej deprivácie, ktorá vlastne vyjadruje (určuje) úroveň chudoby vo všetkých obciach SR. S detailnou deskripciou výpočtov váh i syntetického ukazovateľa, ktoré sme v štúdiu použili sa môžeme zoznámiť v práci Michálka (2004).

CENTRÁ A REGIÓNY CHUDOBY NA SLOVENSKU

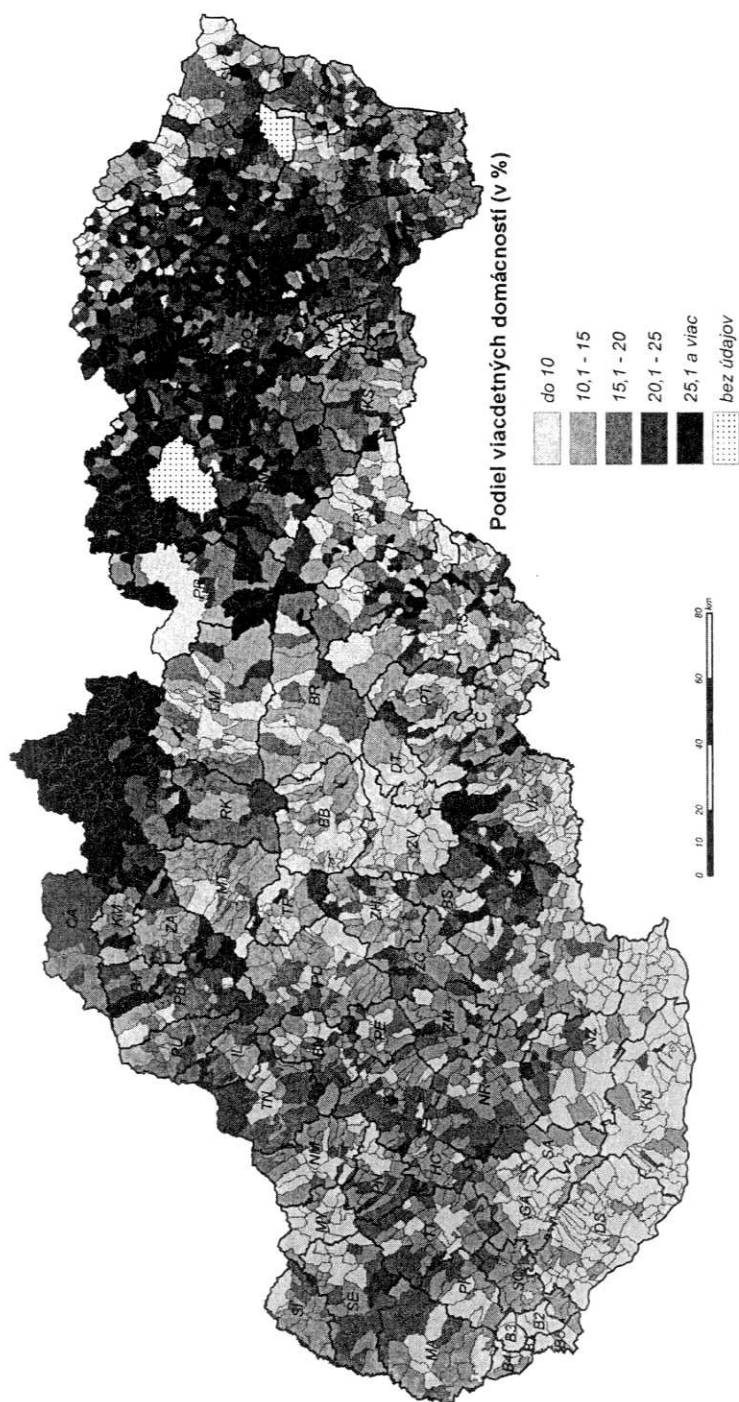
Výsledky hodnotenia úrovne chudoby v obciach Slovenska môžeme vidieť na obr. 7. Už na prvý pohľad je z neho zrejmé, že dosiahnuté hodnoty syntetického ukazovateľa chudoby sa pohybujú v širokej škále, čo znamená rozdiely v úrovni chudoby v jednotlivých obciach (veľkú priestorovú diferenciáciu). Za najchudobnejšie možno teda považovať 419 z 2883 obcí (teda 14,5 %), v ktorých ukazovateľ chudoby presiahol hodnotu ukazovateľa 38 (všetky hodnoty vyššie ako 38 ležia v 5. pentile), čo znamená, že tieto obce predstavujú reálne jadrá chudoby na Slovensku (najvyššiu hodnotu $U_{\max} = 51,0$ dosiahlo 9 obcí) (Michálek 2004).

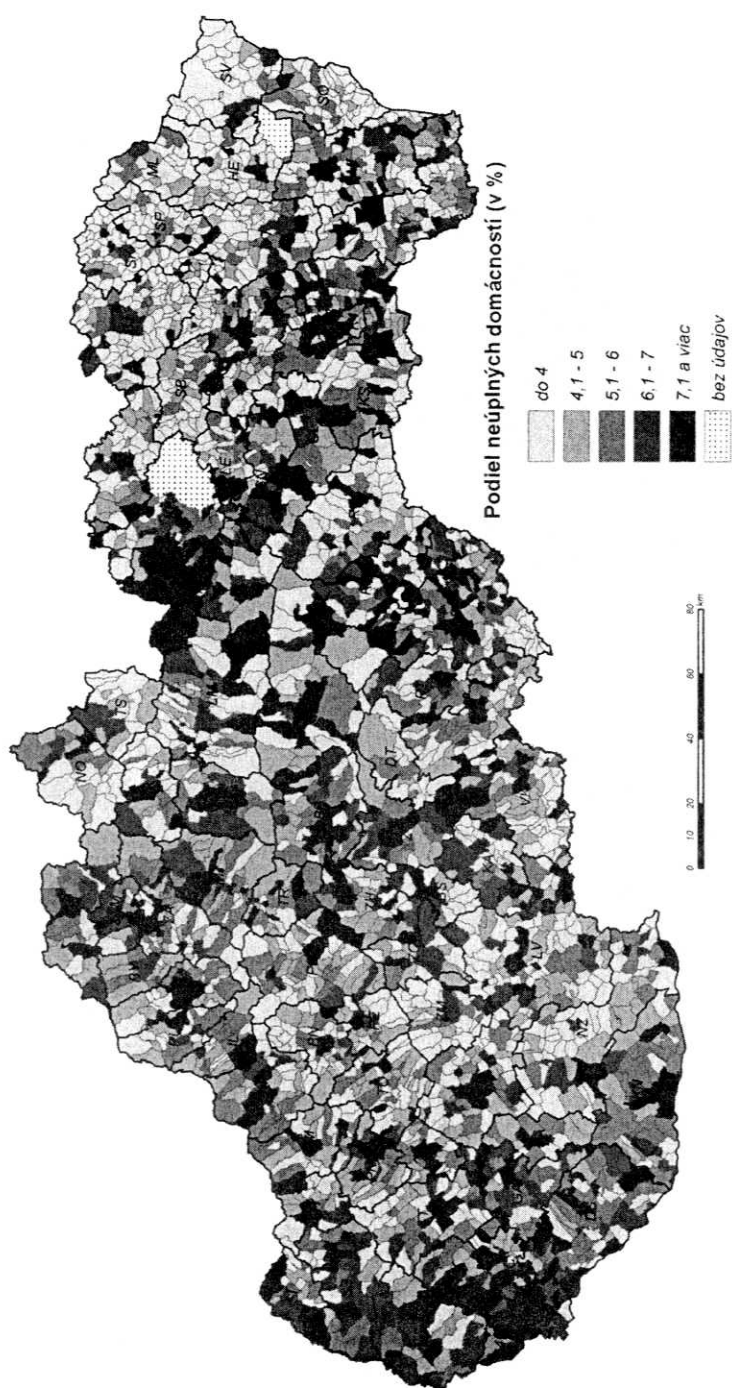
Obr. 1. Úroveň nezamestnanosti v obciach SR v roku 2001

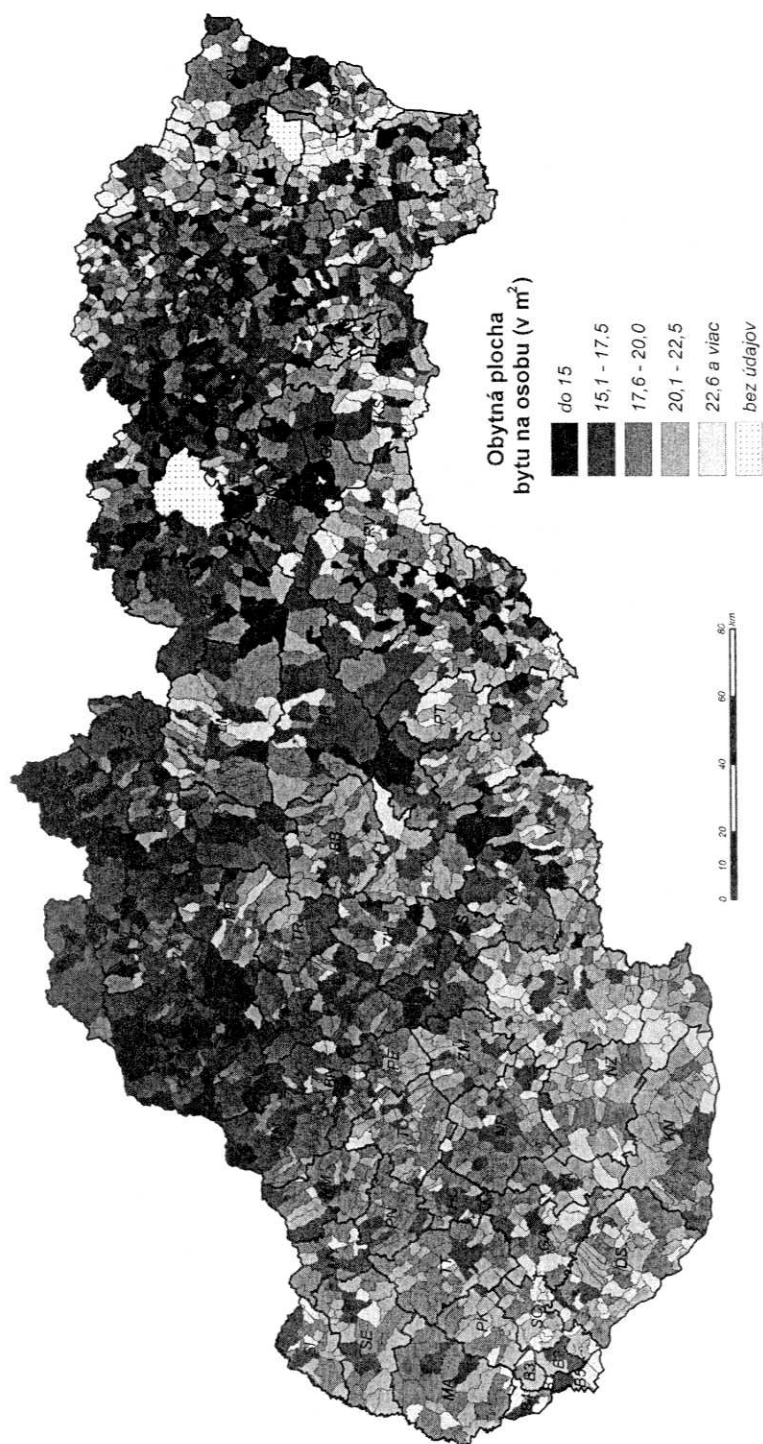
Obr. 2. Obyvateľstvo so základným vzdelaním v roku 2001

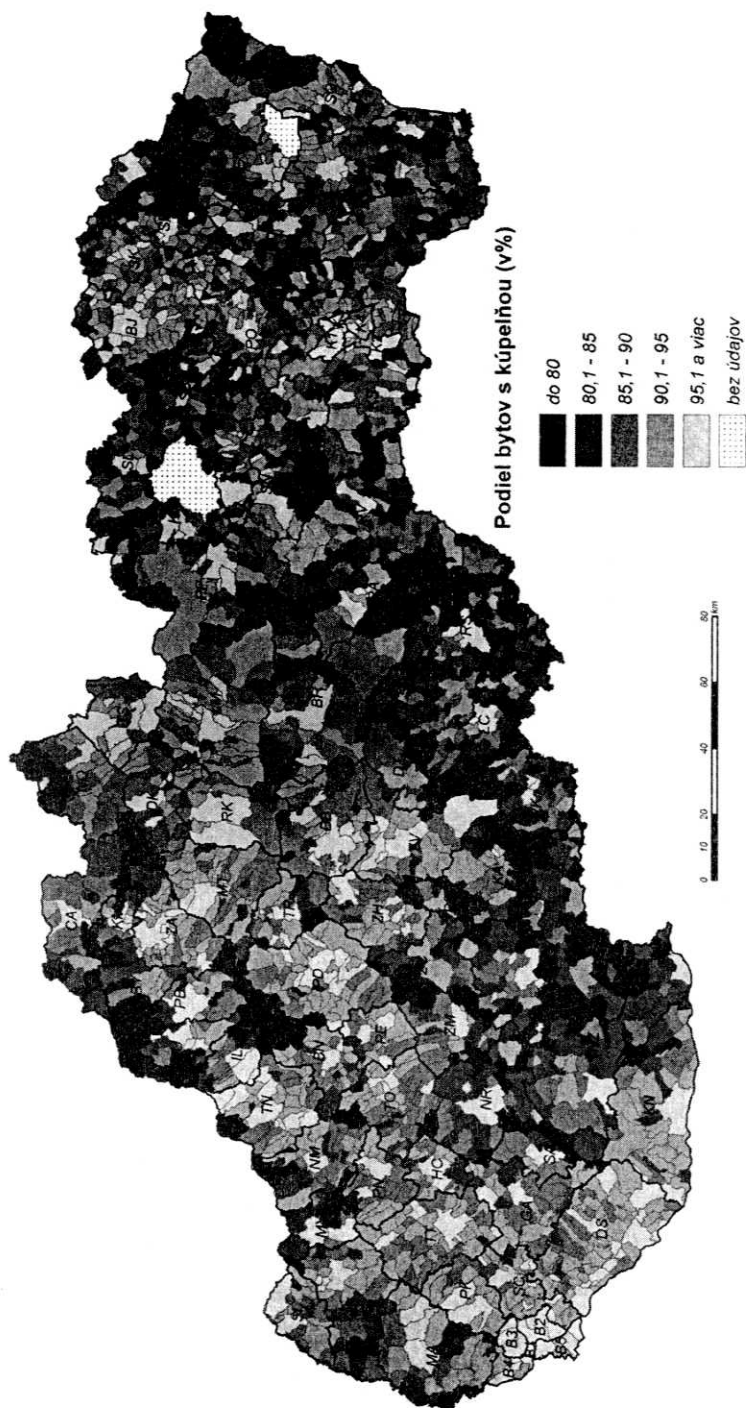
Obr. 3. Viacdetné domácnosti (tri a viac detí) v obciach SR v roku 2001

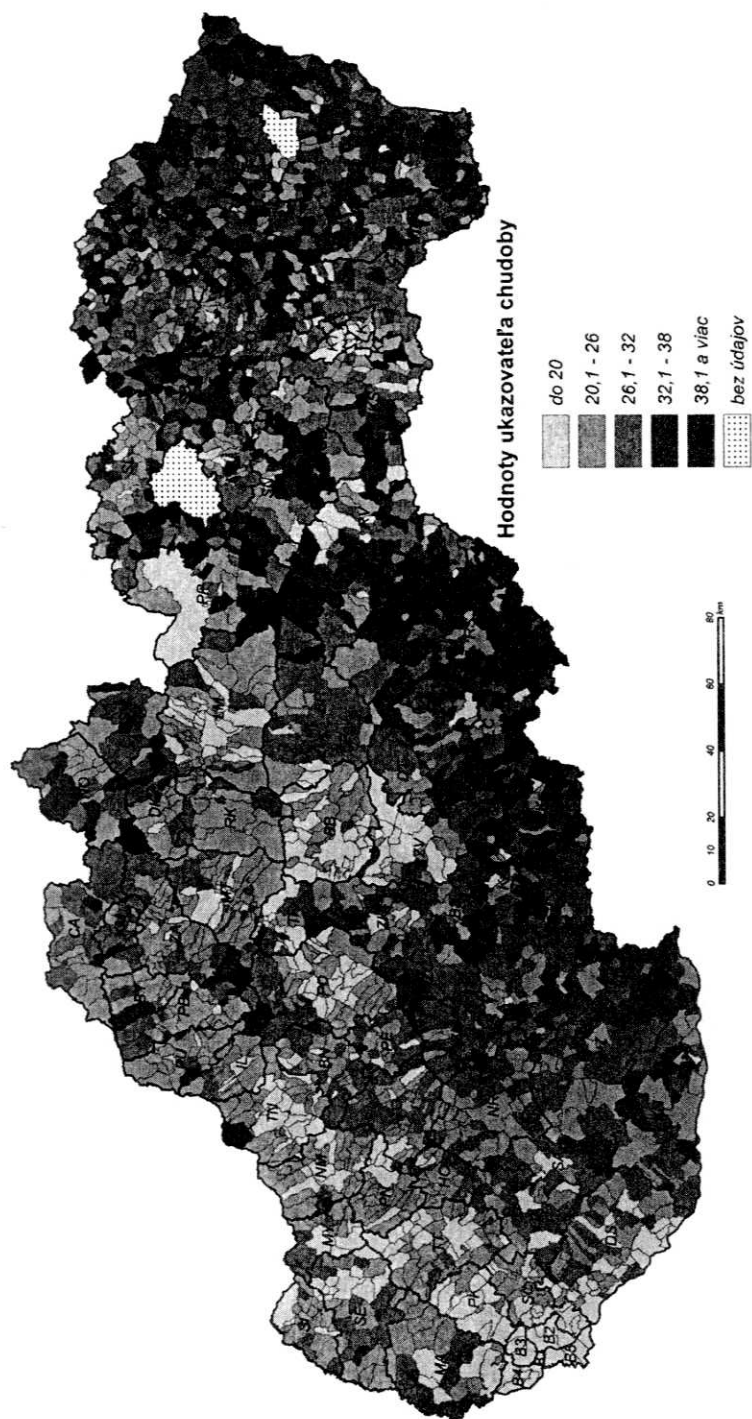
Obr. 4. Neúplné domácnosti so závislými deťmi v obciach SR v roku 2001

Obr. 5. Veľkosť obytnej plochy bytu na osobu v obciach SR v roku 2001

Obr. 6. Trvalo obývané byty vybavené kúpeľňou v obciach SR v roku 2001

Obr. 7. Chudoba v obciach SR v roku 2001

Najchudobnejšie obce sa nachádzajú v 43 okresoch Slovenska (obr. 7). Avšak až v 16 okresoch sa nachádzala len jedna takáto obec. Viac ako polovica chudobných obcí je koncentrovaná v deviatich okresoch. 127 obcí, t. j. viac ako 30 % sa ich nachádza v štyroch v juhoslovenských okresoch stredného Slovenska: (Rimavská Sobota, Revúca, Veľký Krtíš a Lučenec), ďalších 77 (18,4 %) v štyroch východoslovenských okresoch (Michalovce, Trebišov, Bardejov a Rožňava) a 20 v okrese Levice ležiacom na území západného Slovenska. Z celkového počtu 419 chudobných obcí sa ich najviac nachádza v okrese Rimavská Sobota, kde sa koncentruje až 60 takýchto obcí, čo predstavuje 14,3 %-ný podiel. V relatívnych hodnotách sú obce s najvyššou úrovňou chudoby najviac zastúpené v okrese Revúca a Rimavská Sobota, kde tvoria viac ako polovicu z celkového počtu obcí (Revúca 57,1 %, Rimavská Sobota 56,1 %). Viac ako tretinové zastúpenie majú v okresoch Snina, Kežmarok a Lučenec a viac ako štvrtinové v okresoch Veľký Krtíš, Rožňava, Michalovce a Vranov nad Topľou (tab. 1).

Tab. 1. Okresy s najvyšším počtom chudobných obcí

Okresy	Počet chudobných obcí	Podiel chudobných obcí z celkového počtu obcí okresu
Rimavská Sobota	60	56,1
Revúca	24	57,1
Veľký Krtíš	23	32,4
Michalovce	22	28,2
Lučenec	20	36,4
Levice	20	22,7
Trebišov	19	23,2
Bardejov	18	9,3
Rožňava	18	29,0
Vranov nad Topľou	18	26,5
Prešov	17	18,7
Kežmarok	16	38,1
Košice -okolie	16	11,6
Svidník	14	20,6
Snina	13	38,2
Humenné	10	16,4

Zdroj: ŠÚ SR, vlastné prepočty

Vyššie uvedené „administratívne“ hodnotenie (teda podľa súčasne platných územno-správnych celkov na okresnej úrovni) neumožňuje sledovať niektoré významné aspekty napr. existenciu prirodzených regiónov chudoby, t. j. takých, ktoré nie sú determinované administratívnou hranicou okresov. Z tohto dôvodu sme chudobné obce sledovali z aspektu ich priestorového susedstva (za prirodzený región chudoby považujeme súvislé územie tvorené minimálne 10 obcami s najvyššou úrovňou chudoby), pričom sme zistili, že takmer polovica z nich vytvára podľa prijatého kritéria prirodzené regióny chudoby.

Takýchto obcí je 199 (teda 47,5 %) a tvoria osem významných regiónov chudoby. Najväčším regiónom chudoby je Rimavskosobotský, do ktorého patrí

96 najchudobnejších obcí. Z nich 57 patrí do okresu Rimavská Sobota, 23 do Revúckeho, 10 do Rožňavského a 6 do Lučeneckého okresu. Druhý najväčší tvorí 23 obcí ležiacich v troch okresoch (Košice-okolie 8, Vranov nad Topľou 8 a Prešov 7). Ďalším je Veľkokrtíšsky s 19 obcami, ležiaci na území okresov Veľký Krtíš 13 a Lučenec 6. Ďalšie tri regióny chudoby zhodne tvorí 13 obcí (Sninsko-sobrancecký región (11+2), Novozámocko-levický región (7+6) a Kežmarský región (13). Michalovský tvorí 11 obcí a Svidnícky 10.

Ako sme predpokladali, regionálne „protichodné“ ukazovatele a „priaznivé“ celomestské štatistiky nám neumožnili v plnej miere zachytiť mestskú chudobu. Regionálne „protichodné“ ukazovatele síce vykazujú vysokú koreláciu s chudobou na celospoločenskej úrovni, ale v niektorých prípadoch nemusia mať platnosť na úrovni obcí, ako môžeme vidieť v prípade miest. Tento stav v mestách ešte zosilujú „priaznivé“ spriemerované hodnoty sledovaných charakteristík, ktoré môžu zahmlieť až skryť existenciu stoviek až tisícok chudobných ľudí v mestách. Uvedené nedostatky možno eliminovať diferencovaným prístupom (rozdielnym výberom a určením váh niektorých indikátorov zvlášť pre mestá a zvlášť pre vidiecke obce), alebo kombináciou konceptov vzhľadom k špecifickým podmienkam uvedených typov sídiel (v blízkej budúcnosti by sme výskum chudoby chceli orientovať aj týmto smerom). Predpokladáme, že takto zostrojené a ošetrované „mapy chudoby“ by v plnej miere dokázali zachytiť všetky typy chudoby, ale aj chudobou postihnuté skupiny obyvateľov.

ZNAKY CHUDOBY NA SLOVENSKU

Chudoba na Slovensku má viacero znakov, ktorými sa odlišuje od chudoby v iných krajinách. Veľmi významným a typickým znakom chudoby na Slovensku je jej *vidiekosť*. Dokazuje to skutočnosť, že priemerná veľkosť (podľa počtu obyvateľov) chudobnej obce je len 691 obyvateľov (pre porovnanie priemerná veľkosť obce na Slovensku má 1831 obyvateľov). Viac ako polovica chudobných obcí (231) t. j. takmer 55,2 % nedosahuje ani 500 obyvateľov a až 333 (takmer 80 %) nemá ani 1000 obyvateľov. Len 28 obcí má nad 2000 obyvateľov, pričom najväčšou sú Pavlovce nad Uhom v Michalovskom okrese so 4382 obyvateľmi. Hranicu 4 tisíc obyvateľov presiahol ešte Luník IX 4241 v mestskom okrese Košice 2 a Jarovnice 4051 v okrese Sabinov. Viac ako 3 tisíc obyvateľov malo 5 obcí a to: Ľubica 3677 a Veľká Lomnica 3573, obe v okrese Kežmarok, Markušovce 3243 a Rudňany 3196 obe v okrese Spišská Nová Ves a Jelšava s 3287 obyvateľmi v okrese Revúca. Iba u posledne menovanej (Jelšava je mesto) a Luníku IX (mestská časť Košíc) ide o mestskú chudobu. Pri porovnaní veľkosti obce a úrovne chudoby môžeme vidieť pomerne silnú nepriamu závislosť (s veľkosťou obce klesajú hodnoty indexu chudoby). To znamená, že malé obce (obyvatelia v nich žijúci) sú až na malé výnimky viac chudobné ako väčšie. Samozrejme, že aj táto vidiecka chudoba je značne priestorovo diferencovaná a determinovaná polohou obce.

Z aspektu vekovej štruktúry možno konštatovať, že prevažná väčšina chudobných obcí sa vyznačuje progresívnym typom populácie, čo znamená, že detská zložka (do 14 rokov) prevažuje (v niektorých obciach výrazne prevažuje) nad obyvateľstvom poprodukčného veku. Kým deti z celkovej populácie tvoria 19 %, v chudobných obciach je ich podiel o 4 % vyšší, teda detská zložka

(predproduktívna časť obyvateľstva) v nich tvorí 23 %. Až v 95 obciach je ich podiel nad 30 %, pričom existuje takmer priama závislosť ukazujúca na skutočnosť, že obce s najvyšším zastúpením detí majú zároveň najvyššie hodnoty ukazovateľa (indexu chudoby). To znamená, že obce s vyšším podielom predproduktívneho obyvateľstva dosiahli nepriaznivejšie, teda vyššie hodnoty indexu. Tento jav isto výrazne ovplyvňuje skutočnosť, že vo väčšine obcí žije významná rómska menšina s pronatalitným správaním (Michálek a Podolák 2001). Zároveň indikuje, že v nich je typická *detská* chudoba, ktorá má svoje špecifické črty, príčiny, ale aj dôsledky.

Aj keď v prevažnej väčšine chudobných obcí môžeme sledovať detskú chudobu, existuje prinajmenej 54 obcí, kde je zjavná tzv. starecká chudoba. Sú to obce, v ktorých podiel poproduktívneho obyvateľstva presahuje 30 %. Zväčša ide o malé (počtom obyvateľstva) a vymierajúce obce v periférnych územiach južného a severovýchodného Slovenska. V nich naopak ako u predchádzajúcich (s vysokým zastúpením detskej zložky) platí nepriama závislosť medzi zastúpením poproduktívneho obyvateľstva a hodnotou indexu chudoby (s vyšším podielom poproduktívneho obyvateľstva klesá hodnota indexu chudoby). Z toho vyplýva, že obce s prevahou staršieho obyvateľstva sú na tom relatívne lepšie ako obce s vysokým podielom detí (staršie obyvateľstvo má zaručené, aj keď malé príjmy z dôchodkov a sociálnych dávok a nižšie náklady na živobytie atď.).

Etnická príslušnosť je vo všeobecnosti v rôznych krajinách významným prvkom štruktúry chudoby a nerovnosti. V slovenských pomeroch je chudoba častejšie zastúpená u Rómov a to najmä v dôsledku ich nízkeho vzdelania a kvalifikácie, ktoré ich diskvalifikujú na trhu práce (v súčasnosti presýtenom). Podľa sčítania v roku 2001 podiel Rómov tvoril 1,9 % z celkového počtu obyvateľov Slovenska, avšak v identifikovaných chudobných obciach tvoril až 8,1 %. V 32 obciach dokonca Rómovia tvorili viac ako štvrtinu obyvateľstva a v 7 obciach boli majoritou. Ich najväčší podiel bol v obci Jurské (KK) 84,0 %, Dulovo (RS) 65,2 %, Kecerovce (KS) 61,8 %, Mirkovce (PO) 61,3 %, Podhorany (KK) 54,5 %, Vtáčkovce (KS) 50,8 % a Hučín (RA) 50,1 %. Čím viac Rómov žije v obci (čím je väčšie ich zastúpenie), tým je úroveň chudoby v obci vyššia. Túto zrejmú závislosť môžeme vidieť, keď porovnáme hodnoty podielu Rómov a ukazovateľa chudoby (jeho hodnoty takmer priamo úmerne rastú so zvyšujúcim sa zastúpením Rómov). Absolútne najhoršie sú na tom obce, do ktorých sú začlenené rómske osady. Možno teda konštatovať, že na Slovensku existuje *etnická* chudoba.

V sociológii je všeobecne rozšírený a akceptovaný názor, že medzi mužmi a ženami existujú rozdiely týkajúce sa rozsahu, ale aj hĺbky chudoby. Aj na Slovensku je významným znakom chudoby *feminizácia*, ktorá je dôsledkom viacerých príčin. Najvýznamnejšia súvisí s horšou (aj keď sa zlepšujúcou) pozíciou žien na trhu práce (ženy dosahujú vyššiu mieru nezamestnanosti, vyššiu závislosť na sociálnych dávkach, vysokú zamestnanosť v málo platenom sekundárnom trhu práce, často sezónneho charakteru, vysoký podiel na pracovných miestach s čiastočným úväzkom a stále malý a pretrvávajúci podiel v kvalifikovaných a dobre platených pozíciách a pod.). Ďalšou príčinou feminizácie chudoby na Slovensku je fakt, že ženy sa dožívajú vyššieho veku a z uvedených dôvodov (vyššej nezamestnanosti a nižšieho príjmu) dosahujú nižšie dôchodky

ako muži. Feminizácia chudoby však nepostihuje len osamelé ženy, či už staršie (nižší dôchodok) alebo slobodné (nižší príjem), ale aj neúplné rodiny. Situácia neúplných rodín tvorených matkou a dieťaťom (deťmi) je primárne závislá na dostupnosti a možnosti výberu pracovných príležitostí. Do hry však vstupuje starostlivosť o dieťa (deti), ktorá spôsobuje, že žena má zmenšenú možnosť výberu, zväčša z horšie platených pracovných miest sekundárneho trhu práce. To, že na Slovensku nesie chudoba aj znaky rodového (gender) charakteru, dokazuje aj zvýšené zastúpenie dospelých žien v identifikovaných chudobných obciach. Kým v roku 2001 dospelé ženy na Slovensku tvorili 52,1 % z celkového počtu dospelého obyvateľstva, v 239 chudobných obciach (predstavujú 57 % z celkového počtu chudobných obcí) bol ich podiel ešte vyšší. Extrémne hodnoty (veľmi vysoký podiel dospelých žien) mali napr. Parihuzovce, kde ich podiel tvoril 60 % dospelého obyvateľstva, Počúvadlo 59,6 %, Kamenica nad Hronom 59,3 %, Červenany 59,1 %, Hrlica 58,8 %.

Obyvateľstvo chudobných obcí sa vyznačuje veľmi nepriaznivou situáciou na trhu práce. Môžeme to vidieť aj v tom, že kým podiel nezamestnaných (nezamestnanosť vykazovaná štatistickým úradom pri sčítaní v roku 2001) tvoril na celkovom počte ekonomicky aktívnych na Slovensku 20,4 %, v chudobných obciach ich podiel tvoril takmer polovicu, t. j. 47,6 % z ekonomicky aktívnych. V 117 obciach bolo dokonca viac nezamestnaných ako zamestnaných, pričom v 25 obciach bola miera nezamestnanosti vyššia ako 70 %. Ide teda o *novú* chudobu spojenú s trhom práce.

Riziko chudoby zvyšuje nielen nezamestnanosť, ale aj odvetvie, v ktorom je človek zamestnaný. Časť chudobnej populácie tvoria zamestnaní s nízkymi mzdami, ktoré sú typické najmä pre primárny sektor. Zistili sme, že práve v chudobných obciach je vyššie percento zamestnaných práve v tomto sektore. Kým na Slovensku v ňom pracuje 9,8 % obyvateľstva, v chudobných obciach je to až 12,8 % obyvateľstva, pričom až v 69 obciach bol podiel zamestnaných v primárnom sektore vyšší ako 20 %. Na druhej strane zastúpenie lepšie zarábajúcich podnikateľov je v chudobných obciach omnoho menšie (len 4,1 %) ako je priemer za Slovensko 6,3 %. Veľmi nízke zastúpenie mali podnikatelia v 46 obciach, kde tvorili necelé 1 % z ekonomicky aktívnych. Na Slovensku môžeme teda hovoriť aj o *odvetvovej* chudobe, ktorá je spojená s ekonomickou aktivitou obyvateľstva.

Všetky identifikované obce s najvyššou úrovňou chudoby obyvateľstva sú značne ekonomicky poddimenzované a vyznačujú sa nízkou kvalitou ekonomických a infraštruktúrnych potenciálov. Slabú a nevyhovujúcu hospodársku základňu sledovaných obcí charakterizuje aj nízka produkcia a malé zastúpenie súkromných firiem (ŠÚ SR 2002c). Ich pôvodná monofunkčná hospodárska základňa sa v transformačnom období ešte viac oslabilá. Nepriaznivé dopady transformácie sa prejavili aj vo vysokej nezamestnanosti a zároveň vo vysokom podiele sociálne odkázaného obyvateľstva, v nízkej kúpyschopnosti obyvateľstva, ich sociálnej exklúzii a pod. (MPSVaR 2002). To, že identifikované obce sú naozaj chudobné, môžeme vidieť, ak by sme sledovali aj ďalšie relevantné charakteristiky, či už z oblasti spotreby, ľudského rozvoja, životnej úrovne a pod. Ako príklad môže slúžiť vek domov, ktorý ako ukazovateľ materiálneho charakteru dobre indikuje možnosti obnovy domového fondu. Kým na Slovensku dosahuje priemerný vek domov 40,2 roka (ŠÚ SR 2002d), v chudobných

obciach je priemerný vek domového fondu o 5 rokov starší (45,1 roka). Avšak až v 96 obciach je priemerný vek domov vyšší ako 50 rokov, pričom v niektorých obciach presahuje dokonca 70 rokov Praha (LC) 83, Dolné Strháre (VK) 83, Ploské (RA) 77, Červeňany (VK) 76, Slizké (RS) 74, Sirk (RA) 72, Trenč (LC) 70.

ZÁVER

Poznanie lokálno-priestorovej dimenzie chudoby je jedným z aspektov, ktorý môže zohrať významnú úlohu pri postupnom odstraňovaní chudoby v postihnutých obciach (adresnejšia a efektívnejšia pomoc). V štúdiu sme prezentovali jednu z možných analýz priestorovej diferenciácie chudoby, resp. identifikácie centier chudoby na úrovni obcí. Zistené výsledky predstavujú obraz priestorovej lokalizácie a koncentrácie chudoby v obciach (jej úrovne vyjadrenej hodnotami ukazovateľa chudoby) a zároveň indikujú ich pozíciu v sledovanom území. Získané výsledky dokumentujú, že veľmi vážna situácia je najmä v 419 obciach, v ktorých ukazovateľ chudoby dosiahol kritické hodnoty. Úroveň chudoby v týchto obciach dosiahla neúnosné rozmery a výrazne negatívne ovplyvňuje všetky stránky života obyvateľov. Viac ako polovica najchudobnejších obcí vytvára súvislé prirodzené regióny chudoby (8), ktoré zväčša ležia na území viacerých okresov. Geograficky sa tieto regióny nachádzajú v polohovo marginalizovaných a zdrojovo (surovinovo) vyťažených územiach, bez významnejšieho potenciálu (ekonomického, sociálneho, infraštruktúrneho a pod.) a dlhodobu (historicky) patrili k najchudobnejším územiám. Vysoká úroveň chudoby obyvateľstva v týchto regiónoch (obciach) je spätá s mnohými historickými, prírodnými, politickými, ekonomickými, sociálnymi javmi a procesmi. Chudoba na Slovensku má svoje znaky, ktoré sú dôsledkom celého súboru vonkajších, vnútorných, ale aj individuálnych príčin a podmienok. Možno konštatovať, že na Slovensku prevažuje chudoba vidiecka (z aspektu veľkosti sídla), detská resp. starecká (z aspektu životného cyklu), rómska (z aspektu postihnutia minorít), feministická (podľa rodovej príslušnosti), nová (súvisiaca s vylúčením na trhu práce), resp. odvetvová (zamestnanosti v primárnom sektore).

Príspevok je jedným z výstupov dosiahnutých riešením vedeckého projektu č. 2/3083/23 na Geografickom ústave SAV v roku 2005 za podpory grantovej agentúry VEGA.

LITERATÚRA

- BARTOVÁ, Ľ. (2004). Indikátory chudoby a ich odhad v SR. In *Štatistika a integrácia*. Bratislava (Slovenská štatistická a demografická spoločnosť), pp. 155-159.
- BERGER, P. L. (1993). *Kapitalistická revolúcia*. Bratislava (Archa).
- DAHRENDORF, R. (1991). *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava (Archa).
- DANGLOVÁ, O. (1997). Podoby chudoby vo vidieckom prostredí južného Slovenska. *Slovenský národopis*, 45, 5-23.
- FALL, M., HORECKÝ, M., ROHÁČOVÁ, E. (1999). Chudoba na Slovensku a vo Francúzsku. *Slovenská demografia a štatistika*, 9, 4-27.
- FEGLOVÁ, V., KUSÁ, Z., RADICOVÁ, I., ŠIMUNKOVÁ, K. (1995). Conceptualisation of poverty in Slovakia discussions on methodological issues and measurement. In *The social history of poverty in Central Europe*. Budapest (Max Weber Foundation), pp. 291-302.

- FILIPOVA, J., VALNÁ, S. (1995). Prístupy k definovaniu a meraniu chudoby. *Ekonomický časopis*, 43, 118-129.
- GORY, M. E. L. (1990). New homeless and old: community and the skid row hotel by Charles Hoch and Robert A. Slayton. *American Journal of Sociology*, 95, 1153-1189.
- JÜTTE, R. (1994). *Poverty and deviance in early modern Europe*. Cambridge (Cambridge University Press).
- KARÁSEK, J. (1993). K otázke hraníc chudoby obyvateľstva Slovenskej republiky. *Sociológia*, 25, 53-63.
- KENNEDY, P. (1996). *Svět v 21. století. Chmurné vyhlídky i vkládané naděje*. Praha (Nakladatelství Lidové noviny).
- MAREŠ, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha (Sociologické nakladatelství).
- MAREŠ, P., RABUŠIC, L. (1996). K měření subjektivní chudoby v české společnosti. *Sociologický časopis*, 32, 297-315.
- MICHÁLEK, A. (2000). Chudoba, jej koncepty a geografické dimenzie. *Geografický časopis*, 52, 231-242.
- MICHÁLEK, A. (2004). Chudoba na lokálnej úrovni (centrá chudoby na Slovensku). *Geografický časopis*, 56, 225-247.
- MICHÁLEK, A., PODOLÁK, P. (2001). Transformation of the society in Slovakia and its effect on demographic behaviour. *European Spatial Research and Policy*, 8, 23-37.
- MPSVaR SR (2002). *Správa o sociálnej situácii obyvateľov Slovenska v roku 2001*. Bratislava (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR).
- MURRAY, C. (1990). *The emerging British underclass*. London (Institute of Economic Affairs).
- NOLAN, B., WHELAN, CH. (1996). Measuring poverty using income and deprivation indicators: alternative approaches. *Journal of European Social Policy*, 6, 225-240.
- PACIONE, M. (1995). The geography of multiple deprivation in Scotland. *Applied Geography*, 15, 115-133.
- ŘÍHA, J. (1987). *Multikriteriální posuzování investičních záměrů*. Praha (SNTL a Alfa).
- RUGGLES, P. (1991). Short and long term poverty in the United States. Measuring the American „underclass“. In Osberg, L., ed. *Economic inequality and poverty: international perspectives*. Armonk (Sharpe).
- SMEEDING, T. M., TORREY, B. B., OKRASA, W. (1992). *Chudoba vo východnej Európe*. Bratislava (Výskumný ústav práce a sociálnych vecí).
- STROBEL, P. (1996). From poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights? *International Social Science Journal*, 3, 173-189.
- SVETOVÁ BANKA (2001). *Slovenská republika: štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce*. Bratislava (Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku).
- SVETOVÁ BANKA, NADÁCIA S.P.A.C.E., INEKO, INŠTITÚT OTVORENEJ SPOLOČNOSTI (2002). *Chudoba Rómov a sociálna starostlivosť o nich v Slovenskej republike*. Bratislava (Inštitút otvorenej spoločnosti).
- ŠÚ SR (1997b). *Mikrocenzus (1997)*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚ SR (2002a). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Cenzové domácnosti rodinné podľa druhu domácnosti, počtu závislých detí a vekovej skupiny partnerov za SR, kraje a okresy*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚ SR (2002b). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Cenzové domácnosti rodinné neúplné, podľa pohlavia, rodinného stavu a podľa počtu závislých detí za SR, kraje a okresy*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚ SR (2002c). *Regionálne porovnania v SR*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚ SR (2002d). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje: Domy a byty*. Bratislava (Štatistický úrad SR).

- ŠÚ SR (2003). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo 15-ročné a staršie podľa vekových skupín a najvyššieho vekového stupňa školského vzdelania za SR, kraje a okresy*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- TOWNSEND, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*. Harmondsworth (Penguin).
- TOWNSEND, P. (1987). Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16, 125-146.
- VASEČKA, M., DŽAMBAZOVIČ, R. (2000). Poverty of the Roma. In. Vagač, Ľ., ed. *National human development report. Slovakia 2000*. Bratislava (United Nations Development Programme), pp. 93-106.
- VOLEKOVÁ, H. (1995). Problém životného minima a sociálnej odkázanosti na Slovensku. In. Mareš, P., ed. *O chudobě v české a slovenské společnosti*. Brno (Masarykova univerzita), pp. 115-120.
- WILSON, W. J. (1996). *When work disappears: the world of the new urban poor*. New York (Alfred A. Knopf).

Anton Michálek

CONCENTRATION AND ATTRIBUTES OF POVERTY IN THE SLOVAK REPUBLIC AT THE LOCAL LEVEL

The study is involved with observation of spatial differentiation concerning poverty in Slovakia, identification of its centres (natural regions), and description of its main features. Relevant statistical data on six indicators, which determine or indicate poverty (unemployment, education, large or incomplete households, overcrowded living place and absence of bathroom at the living place) were applied. The basic means used for assessing the level and determining centres of poverty was quantification of deprivation and weights of the observed dimensions. The concept of multiple deprivation (Townsend 1979a, 1987, Michálek 2004) where the size of resulting deprivation derives from the individual deprivations, was used to determine the level of poverty in communes. Centres of poverty were identified on the basis of the values for the resulting deprivation. They are 419 communes (14.5 %) from the total of 2,883 communes in Slovakia. Part of these communes form continuous regions and some of them are isolated. All the identified poor communes are characterized by low quality of demographic, economic, and social potential, backwardness, insufficient transport accessibility, and so on. Poverty in Slovakia displays six important attributes: it depends on labour market – high representation of poverty was found among the unemployed or those employed in the primary sector (in individual industries), it is ethnic – it affects the Roma minority, it is generic, feminine and rural, and affects children. The obtained information about the centres and main features of poverty can also be applied to the search for solutions and preparation of programmes of the gradual elimination of poverty in the stricken communes.

Translated by H. Contrerasová